

BOGUMIŁ RUDAWSKI

Instytut Zachodni w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-5224-9102

PRZESIEDLENIE NIEMCÓW BAŁTYCKICH Z ŁOTWY I ESTONII JAKO POCZĄTEK PROCESU NIEMIECKIEGO OSADNICTWA W KRAJU WARTY. WYBRANE ASPEKTY INSTYTUCJONALNE I ORGANIZACYJNE

THE RESETTLEMENT OF BALTIC GERMANS FROM LATVIA
AND ESTONIA AS THE BEGINNING OF THE PROCESS
OF GERMAN SETTLEMENT IN THE WARTHELAND.
SELECTED INSTITUTIONAL AND ORGANISATIONAL ASPECTS

Streszczenie: W artykule przedstawiono proces przesiedlania i osiedlania Niemców bałtyckich i osadzania ich w Kraju Warty w latach 1939–1940. Scharakteryzowano organizację przesiedleń, ich cel, którym była germanizacja obszarów włączonych do III Rzeszy w 1939 r., a także przebieg i specyfikę osadnictwa omawianej grupy. Omówiono procesy decyzyjne i funkcjonowanie okupacyjnego aparatu administracyjnego, odpowiedzialnego za prowadzenie polityki osadniczej, ze wskazaniem na wprowadzenie na masową skalę instrumentów selekcji rasowej. Podsumowano także rozmiar liczbowy przesiedleń.

Słowa kluczowe: Niemcy bałtyccy, przesiedlenie, Kraj Warty, germanizacja, osadnictwo, selekcja rasowa

Abstract: The article outlines the process of the displacement of the German minority (so-called Baltic Germans) from Latvia and Estonia, and the settlement of them in the Wartheland in 1939–1940. The organisation of the resettlement and the course and specifics of Baltic-German settlement are described as well as its objectives, which was the Germanisation of areas incorporated by the Third Reich in 1939. The study discusses decision-making processes and the functioning of the German occupation administrative apparatus responsible for resettlement policy in respect to the introduction of racial selec-

tion instruments on a massive scale. The numerical extent of the entire presented resettlement is also summarised.

Keywords: Baltic Germans, resettlement, Wartheland, Germanisation, settlement, racial selection

Okręg Rzeszy Kraj Warty (Reichsgau Wartheland, Warthegau) był głównym obszarem kolonizacji niemieckiej w okresie II wojny światowej¹. Osiedlono w nim 530 tys. Niemców etnicznych (*Volksdeutsche*), pochodzących z różnych krajów europejskich oraz innych części okupowanej Polski. Największą grupę kolonistów, obliczaną na 360 tys., stanowiły osoby sprowadzone do 1941 r. podczas czterech wielkich akcji przesiedleńczych. Pierwsza z nich objęła mniejszość niemiecką z Łotwy i Estonii, a następne m.in. z Wołynia, Galicji Wschodniej, regionu Narwi oraz Besarabii, Bukowiny i Dobrużdy². Przedmiotem niniejszego artykułu jest tzw. akcja bałtycka (*Balteneinsatz*), czyli sprowadzenie Niemców bałtyckich (*Baltendeutsche*) na obszary znajdujące się pod władzą nazistów³. Było to pierwsze zorganizowane przesiedlenie na tereny zaanektowane przez III Rzeszę, które miały zostać całkowicie zniemczone. „Planowanie wału wschodniego” (*Ostwallplanung*)⁴, jak naziści nazywali zamierzone masowe przesiedlenia, wymagało stworzenia specjalnego aparatu administracyjnego, który zaczęto budować podczas „repatriacji” Niemców z Łotwy i Estonii. Przy ich osiedleniu na szeroką skalę zastosowano instrumenty selekcji rasowej, która stała się jednym z podstawowych wyznaczników polityki osadniczej III Rzeszy. Na przykładzie realizacji akcji bałtyckiej w Kraju Warty można zaobserwować wzajemne przenikanie się radykalnej ideologii rasistowskiej

¹ W historiografii polskiej tematyka ta omówiona została w klasycznych już syntezach C. Łuczaka i C. Madajczyka, zob. C. Łuczak, „Kraj Warty” 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej, Poznań 1972, s. 70–79; idem, Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce, Poznań 1979, s. 192–203; C. Madajczyk, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, Warszawa 1970, t. 1, s. 348–354. Wymienić należy także bardziej szczegółowe, choć przestarzałe, opracowania: J. Marczewski, Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okregu Warty”, Poznań 1979, s. 333–365; J. Sobczak, Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej, Poznań 1966, s. 140–164.

² C. Łuczak, Polityka ludnościowa..., s. 192–195.

³ Termin „Niemcy bałtyccy” (*Baltendeutsche*) był używany przede wszystkim w okresie III Rzeszy poprzez analogię do terminu „Niemcy sudeccy” (*Sudetendeutsche*). Wcześniej mniejszość niemiecką w państwach bałtyckich określano raczej „Bałtami niemieckimi” (*Deutschbalten*). Zob. J. Sobczak, Hitlerowskie przesiedlenia..., s. 140; A. Topiś, Mniejszość niemiecka na Łotwie i w Estonii 1918–1939/41, Bydgoszcz 1998, s. 7.

⁴ I. Haar, Wysziedlenia jako instrument totalitarnej polityki ludnościowej w Europie XX wieku [w:] Wysziedlenia jako narzędzie polityki ludnościowej w Europie XX wieku, red. J. Wołoszyn, Lublin 2015, s. 26.

z praktycznym wymiarem polityki okupacyjnej, dążącej do zgermanizowania – różnymi metodami – zajętych ziem.

Tekst podzielono na kilka części. W pierwszej ogólnie przedstawiono omawianą społeczność niemiecką oraz wskazano na uwarunkowania polityczne przemieszczenia jej do Rzeszy. Część drugą stanowi próba charakterystyki przebiegu przesiedleń, ich rozmiarów oraz – w szczególności – organizacji. Następnie omówiono proces osadzania przybyszów z Łotwy i Estonii w Kraju Warty, wskazując na trzy zagadnienia: instytucjonalną organizację przymusowej migracji, strukturę terytorialną kolonizacji i jej wielkość (w części trzeciej), a także selekcje rasowe Niemców bałtyckich oraz ich udział i wykorzystanie w procesie szeroko pojętego „umacniania niemczyzny” (w częściach czwartej i piątej).

NIEMCY BAŁTYCCY I PRZYCZYNY ICH PRZESIEDLENIA

W połowie lat trzydziestych mniejszość niemiecka na Łotwie liczyła 62 tys. ludzi (3 proc. populacji kraju), a w Estonii 16 tys. (1,5 proc. ogółu mieszkańców). Na skutek emigracji jej liczebność w obu państwach systematycznie się zmniejszała i tuż przed wybuchem wojny wynosiła łącznie ok. 70 tys. osób. W wyniku radykalnych reform rolnych (w 1918 r. w Estonii i w 1920 na Łotwie) Niemcy stracili praktycznie całą własność ziemską. W Estonii w ich posiadaniu pozostało 30 tys. ha ziemi z wcześniejszych 2,5 mln ha. Z kolei na Łotwie pozostawiono im 60 tys. ha, tj. zaledwie 5 proc. dotychczasowych posiadłości. W rezultacie w obu państwach przestało istnieć wpływowe i silne ziemianstwo niemieckie⁵. Mimo tych zmian omawiana społeczność odgrywała przez cały okres międzywojenny ważną rolę w życiu społeczno-gospodarczym swoich krajów, zwłaszcza w przemyśle, handlu oraz wolnych zawodach⁶.

Podobnie jak w innych regionach Europy, od lat trzydziestych w życiu politycznym Niemców bałtyckich zaznaczały się rosnące wpływy ruchu nazistowskiego. Jednym z jego najważniejszych liderów na omawianym terenie był Erhard Kroeger, uznawany przez reichsführera SS Heinricha Himmlera za „przywódcę Niemców w państwach bałtyckich”⁷. Duże znaczenie w propagowaniu nazizmu odgrywało Biuro ds. Niemców Etnicznych (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi), znajdujące się pod kontrolą tego ostatniego.

⁵ A. Topij, *Mniejszość niemiecka...*, s. 90–91, 162–164, 176–181.

⁶ *Ibidem*, s. 53–93.

⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 2, Zarządzenie H. Himmlera 4/II, 3 XI 1939 r.; A. Topij, *Mniejszość niemiecka...*, s. 346–376.

Najważniejszą przyczyną przesiedlenia Niemców bałtyckich był podział stref wpływów, dokonany przez III Rzeszę i Związek Sowiecki w pakcie Ribbentrop–Mołotow z 23 sierpnia 1939 r. Potwierdzeniem decyzji o ich przemieszczeniu był tajny protokół, dołączony do niemiecko-sowieckiego układu „o granicach i przyjaźni” z 28 września 1939 r., w którym Moskwa zobowiązała się, że nie będzie utrudniać wyjazdów osób narodowości niemieckiej z przyznanych jej obszarów. 2 października 1939 r. o decyzji Adolfa Hitlera w sprawie przesiedlenia powiadomieni zostali wybrani przedstawiciele Niemców bałtyckich, którzy mieli skontaktować się z VoMi w celu podjęcia pierwszych działań organizacyjnych⁸. Opinia publiczna o tych planach dowiedziała się z przemówienia wygłoszonego przez Hitlera w Reichstagu 6 października tego roku. Kanclerz Rzeszy zapowiedział w nim „nowy porządek stosunków etnograficznych” w Europie, którego początkiem miały być przesiedlenia Niemców bałtyckich⁹. Sami zainteresowani zostali poinformowani o konieczności emigracji 9 października z lokalnych dzienników wydawanych w języku niemieckim¹⁰. „Wezwanie Führera” do „powrotu do domu” spotkało się z różnymi reakcjami, jednak większość, z obawy przed znalezieniem się pod władzą ZSRS, postanowiła wyjechać. Niemalą rolę w podjęciu decyzji odegrała propaganda nazistowska. Na łamach dziennika „Rigasche Rundschau” regularnie pojawiały się reportaże poświęcone historii i warunkom naturalnym Wielkopolski, mające przybliżyć ten region przyszłym osadnikom. Publikowano także relacje pierwszych przesiedleńców, a na początku grudnia 1939 r. Kroeger udzielił gazecie wywiadu pod znamienym tytułem *Kraj Warty czeka na nas*¹¹.

Podstawą prawną przesiedleń były umowy międzynarodowe, podpisane z Estonią 15 października 1939 r., a z Łotwą 30 października. Władze obu państw nie stawiały większych przeszkód w emigracji Niemców, którzy mogli zabrać ze sobą majątek ruchomy. Mienie nieruchome, np. mieszkania, miało zostać zabezpieczone przez specjalne instytucje powiernicze, a następnie sprzedane. Transferem środków pozyskanych w ten sposób zajmowało się Niemieckie Towarzystwo Przesiedleńczo-Powiernicze (Deutsche Umsiedlungs-Treuhandgesellschaft), które we współpracy z niemieckimi bankami gromadziło pieniądze na cele polityki osadniczej na terenach okupowanych¹².

⁸ L. Bosse, *Vom Baltikum in den Reichsgau Wartheland* [w:] *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*, red. M. Garleff, Köln 2008, s. 299–300; P. Łossowski, *Przesiedlenia Niemców z państw bałtyckich w 1939/1941 roku* [w:] P. Łossowski, B. Makauskas, *Kraje bałtyckie w latach przełomu 1934–1944*, Warszawa 2005, s. 100–101.

⁹ *Mowa Wodza i Kanclerza Rzeszy Adolfa Hitlera wygłoszona w Reichstagu dnia 6 października 1939 r.*, tłum. na język polski, [b.m.w. 1939].

¹⁰ „Rigasche Rundschau”, 9 X 1939, nr 230; J. Sobczak, *Hitlerowskie przesiedlenia...*, s. 157; A. Topij, *Mniejszość niemiecka...*, s. 400–401.

¹¹ „Rigasche Rundschau”, 2 XII 1939 r., nr 275.

¹² A. Topij, *Mniejszość niemiecka...*, s. 404–405; J. Sobczak, *Hitlerowskie przesiedlenia...*, s. 141–142, 154–155; A. Stiller, *Völkische Politik. Praktiken der Exklusion und Inklusion in polnischen, französischen und slowenischen Annexionsgebieten 1939–1945*, Göttingen 2022, s. 184–199.

Dekretem o umacnianiu niemczyzny z 7 października 1939 r. zadanie sprowadzenia Niemców z zagranicy Hitler powierzył Himmlerowi, który nadał sobie tytuł komisarza Rzeszy ds. umacniania niemczyzny (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, RKFDV) i miał się zająć germanizacją terenów zajętych przez III Rzeszę poprzez deportację ludności polskiej oraz żydowskiej i „stworzenie nowych terenów osadniczych w drodze przesiedleń” Niemców¹³.

Organizacją tych przesiedleń na Łotwie i w Estonii zajęła się VoMi. Przy tej instytucji powołano komando przesiedleńcze (Umsiedlungskommando der VoMi), które zajęło się przemieszczaniem Niemców z mniejszych miejscowości do głównych punktów zbiorczych¹⁴. Na Łotwie najważniejszym takim miejscem była Ryga, w której na dwa tygodnie przed pierwszymi wyjazdami do Rzeszy zaczęły działać obozy przejściowe dla migrantów¹⁵. Koordynacją transportów oraz funkcjonowaniem wspomnianych obozów zajmowały się także miejscowe organizacje mniejszości niemieckiej. Podczas gdy w obu państwach bałtyckich trwały przygotowania do przesiedleń, 11 października 1939 r. Himmler przekazał Albertowi Forsterowi i Arthurowi Greiserowi, szefom rządów cywilnych w Gdańsku i w Poznaniu, wiadomość, że Niemcy bałtyccy zostaną sprowadzeni na podległe im obszary. Mieli być oni osiedlani zgodnie ze swoją strukturą społeczną i zawodową, przede wszystkim w miastach¹⁶.

PRZESIEDLENIE

Niemców z Łotwy i Estonii przewieziono do Rzeszy drogą morską w ciągu niespełna dwóch miesięcy – od 18 października do 15 grudnia 1939 r. – co wynikało z podpisanych porozumień międzynarodowych. Za przebieg tej fazy przesiedleń odpowiadało Ministerstwo Transportu Rzeszy (Reichsverkehrsministerium), które dostarczało statki pasażerskie¹⁷. Najpierw, do połowy listopada 1939 r., na pokładzie 18 z nich wywieziono 13 tys. Niemców z Estonii. Z Łotwy pierwsze jednostki zaczęły wypływać na początku listopada. Do 15 grudnia 1939 r. 50 statków przetransportowało 49 tys. Niemców z tego

¹³ Instytut Zachodni w Poznaniu (dalej: IZ), Dok. I-544, k. 7–9, Erlaß des Führers und Reichskanzlers zur Festigung deutschen Volkstums. Vom 7. Oktober 1939; I. Heinemann, *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy w Europie*, Gdańsk 2014, s. 167–172.

¹⁴ A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 759–760.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Biuro ds. Przesiedlenia Niemców. Oddział w Poznaniu (dalej: Biuro ds. Przesiedlenia), sygn. 2, Quartieramt der Räumungszentrale, k. 43–44, Schlussbericht des Lagers VII, 11 XI 1939 r., k. 49, Bericht des Lagers VI, 25 XI 1939 r.

¹⁶ Archiwum Federalne w Berlinie (dalej: BArch), Rasse- und Siedlungshauptamt SS, sygn. NS 2/60, k. 135, Pismo Himmlera do Förstera i Greisera, 11 X 1939 r.; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 761.

¹⁷ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 2, Zarządzenie H. Himmlera.

kraju¹⁸. Przymusowa migracja z obu państw objęła zatem łącznie 62 tys. osób, przewiezionych na pokładach co najmniej 68 statków pasażerskich¹⁹. Zawyżoną liczbę 70 tys. przesiedlonych (55 tys. z Łotwy i 15 tys. z Estonii) podał w późniejszym raporcie Kroeger. Liczby te przejął następnie Himmler i przedstawił Hitlerowi jako przykład zakończoności sukcesem „historycznego dzieła przesiedleń”²⁰. W 1940 r. Centrala Imigracyjna (Einwandererzentralstelle, EWZ) określiła liczebność omawianej grupy na 63,8 tys. osób. Na ziemiach wcielonych do Niemiec – w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreussen) i w Okręgu Rzeszy Kraj Warty – osiedlono co najmniej 52,9 tys. z nich²¹. Pozostali trafili do „obozów obserwacyjnych” (*Beobachtungslager*) w tzw. Starej Rzeszy (*Altreich*), ponieważ z powodów rasowych lub braku pożądanych kwalifikacji zawodowych zostali uznani za „niezdolnych do osiedlenia” (*nicht einsatzfähig*) na Wschodzie²².

Statki z przesiedleńcami kierowane były do Gdyni i Gdańska (Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie), do których przybyło najwięcej jednostek z przeszło 60 proc. przesiedlonych²³, a także do Szczecina i Świnoujścia (prowincja Pomorze) oraz Kłajpedy (Prusy Wschodnie). Do gdyńskiego portu trafiały także statki towarowe z ruchomym dobytkiem przybyszów. W zorganizowanym tam punkcie bagażowym (*Gepäckstelle*) mienie to było rejestrowane, a następnie transportowane do nowych miejsc pobytu przesiedleńców²⁴.

Przybywający do Rzeszy podlegali obowiązkowej rejestracji, naturalizacji (tj. nadaniu obywatelstwa niemieckiego) oraz badaniom lekarskim i selekcji rasowej. Zadanie stworzenia instytucji, która zajmowałaby się tymi sprawami, Himmler powierzył Reinhardowi Heydrichowi, szefowi Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt, RSHA). 13 października 1939 r. ten ostatni poinformował o utworzeniu, w związku z omawianym przesiedleniem, wzmiankowanej wyżej EWZ z siedzibą w Gdyni.

¹⁸ L. Bosse, *Vom Baltikum...*, s. 305–306; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 760.

¹⁹ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 6–12, Bericht über den Stand der Einwanderung der Baltendeutschen, 1 I 1940 r.

²⁰ BArch, Reichskanzlei, sygn. R 43-II/1412, k. 405–421, Der Einsatz der rückgeführten Baltendeutschen in den Reichsgauen Wartheland und Danzig-Westpreussen, 9 VII 1940 r.; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport SS-Standartenführera E. Kroegera z działalności Biura Doradczego VoMi, 27 V 1940 r.

²¹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht über die Erfassung der Baltendeutschen, 1940 r.

²² AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport E. Kroegera.

²³ *Ibidem*, k. 6–12, Bericht über den Stand der Einwanderung; H. Zimniak, *Wartheland – kraj niespełnionych nadziei. Niemcy bałtyccy w „Kraju Warty” w okresie II wojny światowej*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny” 2002, t. VIII/IX, s. 143–144.

²⁴ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 10–11, Tagesbericht, 7 XI 1939 r.; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 162, Zweigstelle Gotenhafen. Tagesausgang, k. 349, Gepäckstelle, 1 XII 1939 r.; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 53, Gepäck von Baltendeutschen, 19 VII 1940 r.; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport E. Kroegera.

Na jej kierownika wyznaczono SS-Sturmbannführera dr. Martina Sandbergera, który 19 października zameldował przełożonemu zakończenie prac organizacyjnych. 22 października Centrala przeprowadziła pierwsze rejestracje i selekcje Niemców bałtyckich. W trakcie kilkuetapowej procedury, nazywanej „przesiewem” (*Durchschleusung*), centralne miejsce zajmowały: badanie stanu zdrowia, określanie wartości rasowej oraz kwalifikowanie do grup zawodowych zgodnie z posiadanym wykształceniem i praktykowaną profesją. Spełnienie odpowiednich kryteriów było warunkiem koniecznym osiedlenia²⁵.

Wybór Gdyni na siedzibę EWZ podyktowany był tym, że to Okręg Gdańsk-Prusy Zachodnie przewidywany był początkowo na miejsce osiedlenia przybyszów z Łotwy i Estonii. W Gdyni i Gdańsku „repatrianci” (*Rückwanderer*), jak ich oficjalnie określano, zaraz po rejestracji i badaniach otrzymywali mieszkania, z których wcześniej usunięto Polaków, rzadziej trafiali do kwater tymczasowych²⁶. Poszukując miejsca dla nowych obywateli, Forster, na polecenie Heydricha, nakazał wysiedlić 45 tys. gdynian, a ich mieszkania zabezpieczyć. W deportacje ludności polskiej bezpośrednio zaangażowany był EWZ, a Sandberger uzależniał pracę podległej sobie instytucji od postępu deportacji dotychczasowych mieszkańców w całym okręgu²⁷. W celu usprawnienia prac związanych z przyjmowaniem transportów, rejestracją i selekcją Niemców bałtyckich Forster uczynił Sandbergera swoim pełnomocnikiem²⁸. Jednak w połowie grudnia 1939 r. szef EWZ zablokował akcję osiedleńczą we wspomnianym okręgu. Była to reakcja na działania Forstera, który próbował przejąć kontrolę nad polityką osadniczą, tworząc zależny od siebie Komisarjat ds. Niemców Bałtyckich (Baltenkommissariat), tym samym wykluczając aparat urzędniczy Himmlera. Działania Sandbergera mogły również wynikać z tego, że najważniejszym wówczas obszarem osadnictwa przybyszów z Łotwy i Estonii stał się Okręg Rzeszy Kraj Warty. W styczniu 1940 r. SS-Brigadeführer Ulrich Greifelt, szef sztabu RKfV, polecił SS-Gruppenführerowi Richardowi Hildebrandtowi, wyższemu dowódcy SS i Policji (Höhere SS- und Polizeiführer, HSSPF) w Gdańsku, a jednocześnie

²⁵ BArch, Reichskanzlei, sygn. R 43-II/1412, k. 55, Schnellbrief, 13 X 1939 r.; BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht; A. Strippel, *NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas. Rassenpolitisches Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD 1939–1945*, Paderborn 2011, s. 74–81; J. Marczewski, *Hitlerowska koncepcja...*, s. 352–354.

²⁶ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 158, Zweigstelle Gotenhafen. Baltendeutsche Gruppenleitung, Laufende Berichte, k. 37, Informacja, 27 X 1939 r., k. 38–40, Beobachtungen über die Lager der Volksdeutschen Rückwanderer im Gebiet Danzig und Gotenhafen, 29 X 1939 r., k. 130, Bericht, styczeń 1940 r.; sygn. 161, Zweigstelle Gotenhafen. Briefwechsel mit Reichssicherheitshauptamt als Beauftragten des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums, k. 40–41, Baltendeutsche Rückwanderer im Gau Danzig-Westpreussen, 12 I 1940 r.

²⁷ G. Berendt, *Ludność Gdyni 1939–1945 – znaki zapytania*, „Dzieje Najnowsze” 2005, nr 4, s. 194–195, 201–203; A. Strippel, *NS-Volkstumspolitik...*, s. 81–83.

²⁸ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1141, k. 116–118, Besuch des Reichsführers SS in Danzig und Westpreussen, 21 X 1939 r.

pełnomocnikowi Himmlera w zakresie „umacniania niemczyzny”, przywrócenie polityki osiedleńczej na Pomorzu Gdańskim²⁹. Jednak, ze względu na opór Forstera oraz nieporozumienia między instytucjami centralnymi i regionalnymi, rozmiar akcji kolonizacyjnej był na tym obszarze mniejszy od zakładanego – do maja 1940 r. osiedlono na nim niecałe 6 tys. Niemców bałtyckich, wobec planowanych 12 tys.³⁰

Od listopada 1939 r. część transportów z Łotwy i Estonii kierowana była do Szczecina i Świnoujścia w Prowincji Pomorskiej (Provinz Pommern), czyli na obszar Starej Rzeszy. Do tych portów wpłynęły 32 statki z 20 tys. pasażerów³¹. Dalsi przesiedleńcy trafiali tam z Gdyni i Gdańska bezpośrednio po wpłynięciu do tamtejszych portów³². W końcu 1939 r. w tymczasowych kwaterach na Pomorzu, w oczekiwaniu na osiedlenie na ziemiach włączonych do Rzeszy, przebywało ponad 32 tys. Niemców bałtyckich. Dla porównania, w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie było ich w tym czasie 4 tys., z uwzględnieniem osób starszych i zniedołężniałych, zakwaterowanych w dawnym szpitalu psychiatrycznym w Świeciu³³. Imigranci przebywający na Pomorzu kwaterowani byli w budynkach publicznych, hotelach, prywatnych mieszkaniach, gospodarstwach, majątkach ziemskich oraz nadmorskich pensjonatach (m.in. w Kołobrzegu). Ich przymusowy pobyt w tych miejscach trwał nawet do kilkunastu tygodni, co wywoływało wśród nich frustrację, a głównym adresem skarg było Biuro Doradcze dla Imigrantów (Einwanderer-Beratungsstelle, też Volksdeutsche Einwanderer-Beratungsstelle), funkcjonujące przy VoMi³⁴. Jego pracami kierował Kroeger, wówczas w randze SS-Standartenführera, cieszący się pewnym autorytetem wśród Niemców bałtyckich³⁵. Zgodnie z nazwą, placówka ta doradzała przesiedleńcom w różnych kwestiach – od udzielania informacji o członkach rodziny i pomocy w sprawach związanych z przewożonym majątkiem i bagażem po wyszukiwanie nowego miejsca zamieszkania i pracy. Biuro Doradcze VoMi dysponowało siecią mężów zaufania, którzy interweniowali w różnych instytucjach administracji okupacyj-

²⁹ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 160, Zweigstelle Gotenhafen. Berufseinsatz, k. 190–192, Pismo Biura Doradczego do HSSPF Danzig, 23 XII 1939 r.; sygn. 161, k. 37, Unterbringung von Baltendeutschen, 10 I 1940 r.; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 764–766.

³⁰ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 161, k. 105–106, Einweisung von baltischen Rückwanderer aus dem Gau Pommern in den Gau Danzig-Westpreussen, 8 II 1940 r.; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 790–792.

³¹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht.

³² APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 158, k. 73, Bericht des Leiters des Umsiedlungstransportes Langfuhr – Neu-Stettin, 13 XI 1939 r.

³³ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 6–12, Bericht über den Stand der Einwanderung; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 92, Abteilung Handwerk. Allgemeine Korrespondenz, k. 1–244, Pisma przesiedleńców do różnych instytucji, 1939–1940; sygn. 158, k. 57, Bericht über den Transport der Alten und Siechen aus Danzig, 4 XI 1939 r., k. 58, Bericht über den Transport der Alten und Siechen nach Schwetz, 6 XI 1939 r.

³⁴ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 92.

³⁵ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 2, Zarządzenie H. Himmlera.

nej na rzecz przybyszów, przede wszystkim w kwestiach dotyczących zapewnienia im dobrych warunków bytowych³⁶.

Koncentracja tak znacznej liczby przesiedleńców w Prowincji Pomorskiej wymusiła także zmiany w organizacji i działalności EWZ. Sandberger powołał w listopadzie 1939 r. ekspozyturę EWZ (*Nebenstelle*) w Szczecinie i w Pile. Pierwsza z nich, ze względu na terytorialne rozproszenie przesiedleńców, działała poprzez „komisje lotne” (*fliegende Kommissionen*), które przeprowadzały wstępną ewidencję imigrantów, w tym chorych, zgromadzonych w szpitalach i sanatoriach. Ta forma rejestracji ograniczała się do kwestii policyjno-meldunkowych oraz gromadzenia informacji o zawodach, aby ustalić podstawowe „zdolności osadnicze” (*Einsatzfähigkeit*) przesiedleńców. Objęła ona łącznie 32 240 osób. Natomiast ekspozytura w Pile zarejestrowała 4999 osób, przy czym w mieście tym kwaterowano przybyszów uznanych za „niezdolnych do pracy”³⁷.

OSIEDLENIA W KRAJU WARTY. INSTYTUCJE I ROZMIAR OSIEDLEŃ

W tym czasie główna siedziba EWZ została przeniesiona z Gdyni do Poznania. W nowym miejscu rozpoczęła działalność 1 listopada 1939 r., a zakończyła 15 stycznia 1940. Wówczas, w związku z napływającymi transportami Niemców z Galicji i Wołynia, głównym miejscem jej funkcjonowania, już do końca okupacji, stała się Łódź³⁸. Decyzję o tym, że to Kraj Warty będzie głównym obszarem osiedlenia Niemców bałtyckich, przekazał Greiserowi Himmler podczas wizyty w Poznaniu 24 października 1939 r. 26 października doszło w tym mieście do spotkania Greisera z Sandbergerem. Himmler potwierdził, że część transportów będzie przechodzić przez porty w Szczecinie i Świnoujściu bezpośrednio do Poznania, a pierwszy z nich miał przyjechać do stolicy Kraju Warty 30 października 1939 r. Za organizację przejazdów odpowiadać miał Sandberger. Zresztą sam Greiser naciskał na bezpośredni transfer przesiedleńców do Poznania, zobowiązując się do przygotowania dla nich 20 tys. miejsc mieszkalnych i gwarantując odpowiednie stanowiska pracy³⁹.

³⁶ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport E. Kroegera.

³⁷ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht; sygn. R 69/1123, k. 17–20, Aufgabe der Einwandererinnen-nebenstelle Pommern; sygn. R 69/1055, k. 76, Tagesbericht, 2 XII 1939 r.

³⁸ *Ibidem*, k. 1–83, Abschlussbericht; sygn. R 69/490, k. 20, Blitz-Fernschreiben, 27 X 1939 r.; sygn. 69/1055, k. 1, Tagesbericht, 2 XI 1939 r.

³⁹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/490, k. 17–19, Umsiedlung nach Reichsgau Posen, Blitz-Fernschreiben, 26 X 1939 r.; sygn. R 69/1141, k. 116–118, Besuch des Reichsführer SS.

Podobnie jak Forster, Greiser próbował zyskać wpływ na przebieg akcji osiedleńczej w swoim okręgu, tworząc Okręgowy Komisariat ds. Imigracji (Gaukommissariat für die Einwanderung)⁴⁰. Już w trakcie trwania przesiedleń gauleiter zamierzał połączyć go z poznańskim oddziałem EWZ, czemu jednak stanowczo sprzeciwili się Heydrich i Himmler⁴¹. Komisariat został sprowadzony do roli instytucji pomocniczej przy transportach przybyszów do tymczasowych obozów w głębi Kraju Warty⁴². 2 listopada 1939 r. reichsführer SS uczynił SS-Gruppenführera Wilhelma Koppego, wyższego dowódcę SS i Policji w Poznaniu, odpowiedzialnym za przebieg osadnictwa, mianując go swoim pełnomocnikiem w zakresie wysiedleń i osiedleń ludności (identyczną funkcję otrzymał Hildebrandt)⁴³. Wzmocnił też pozycję Greifelta, szefa placówki RKFDV, który miał centralnie rozdzielać osadników między różne regiony okupowanej Polski⁴⁴. W grudniu 1939 r. Koppe ustanowił przy swoim sztabie Urząd ds. Osiedlania Niemców Bałtyckich (Amt für Balteneinsatz) na czele z SS-Oberführerem Hansem Döringiem⁴⁵, szefem sztabu pełnomocnika RKFDV przy wyższym dowódcy SS i Policji w Poznaniu, który jednocześnie kierował pracami Urzędu ds. Przesiedleń Polaków i Żydów (Amt für Umsiedlung von Polen und Juden). Oznacza to, że pod kontrolą Koppego znalazły się w tym okresie wszystkie zadania związane z polityką wysiedlania Polaków i Żydów oraz sprowadzania w ich miejsce Niemców⁴⁶. Z perspektywy RKFDV w Kraju Warty powstały trzy ośrodki administracyjne, nadzorujące przesiedlenia i osiedlenia Niemców bałtyckich. Zadania związane z ich transportem, tymczasowym zakwaterowaniem, a następnie kierowaniem do miejsc nowego pobytu spoczywały na wyższym dowódcy SS i Policji jako „okręgowym pełnomocniku” RKFDV. „Rejestracja urzędowa” i nadawanie obywatelstwa były zadaniem EWZ. Natomiast zadaniem placówki Kroegera było doradztwo i pomoc w osadnictwie, zgodnie z pożądanymi kwalifikacjami zawodowymi (*Berufseinsatz*). Działania przesiedleńczo-osadnicze zostały zatem całkowicie podporządkowane Himmlerowi jako szefowi SS i Policji oraz komisarzowi Rzeszy ds. umacniania niemieczyny⁴⁷. Greiser ściśle współpracował z reichsführerem SS, który o jego „czynnym” zaangażowaniu donosił Hitlerowi⁴⁸.

⁴⁰ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 1–2, Pismo A. Greisera, 1 XI 1939 r.; H. Zimniak, *Wartheland...*, s. 144.

⁴¹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/491, k. 14, Aktenvermerk, 27 XI 1939 r.

⁴² *Ibidem*, sygn. R 69/362, k. 11–12, Tagesbericht, 27 XI 1939 r.; k. 22–23, Tagesbericht, 2 XI 1939 r.; sygn. R 69/1141, k. 141–144, Abgrenzung der Verantwortlichkeiten und Zuständigkeiten, Notiz, 1 XI 1939 r.

⁴³ IZ, Dok. I-373, k. 16–17, Neubildung deutschen Bauernturms, 17 I 1940 r.; k. 21, Anordnung Nr 13/I, 19 XII 1939 r.

⁴⁴ A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 763.

⁴⁵ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 21–23, Sprawozdanie szefa sztabu HSSPF w Poznaniu do prezydentów rejencji w Inowrocławiu, Kaliszu i Poznaniu, 14 III 1940 r.

⁴⁶ A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 155, 771.

⁴⁷ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/28, k. 26–27, Zuständigkeiten in der Umsiedlung, 29 XI 1939 r.

⁴⁸ BArch, Reichskanzlei, sygn. R 43-II/1412, k. 405–421, Der Einsatz der rückgeführten Baltendeutschen.

Skwapliwość gauleitera w szybkim przyjmowaniu przesiedleńców skutkowało tym, że duża część Niemców bałtyckich była przewożona koleją do Poznania wkrótce po przybyciu do portów w Szczecinie i Świnoujściu. Tak stało się np. z pasażerami parowca „Der Deutsche”, który 2 listopada 1939 r. wyruszył z Tallinna, aby po trzech dniach dopłynąć do Szczecina. Już 6 listopada przesiedleńcy z tego transportu znaleźli się w Poznaniu i zostali rozdzieleni po tymczasowych obozach w mieście. Z kolei spośród 2858 pasażerów „Steubena” (płynącego z Rygi), którzy 9 listopada znaleźli się w Szczecinie, 2 tys. zostało przetransportowanych czterema pociągami do Poznania już następnego dnia. Pozostali dotarli tam dwa dni później⁴⁹. Do 24 listopada 1939 r., w ciągu pierwszych trzech tygodni sprowadzania Niemców bałtyckich do stolicy Wielkopolski, przybyło do tego miasta 12 transportów kolejowych (osiem ze Szczecina i cztery z Kłajpedy⁵⁰) z 10,5 tys. przybyszów. 29 listopada na poznański dworzec kolejowy wjechał pierwszy transport z przesiedleńcami zakwaterowanymi tymczasowo w Prowincji Pomorskiej – było to 560 Niemców, przebywających wcześniej w powiecie gryfińskim (Kreis Greifenhagen). Już kolejnego dnia przybyli Niemcy bałtyccy z powiatu kamieńskiego (Kreis Cammin)⁵¹. W grudniu 1939 r. w większości przyjeżdżających do Poznania transportów znajdowali się imigranci przebywający okresowo w różnych miejscowościach na Pomorzu⁵².

Po przybyciu do stolicy Kraju Warty Niemcy trafiali do tymczasowych obozów przejściowych, zorganizowanych głównie w budynkach szkolnych. Ogółem w mieście było 14 obiektów tego rodzaju⁵³. Stamtąd byli wysyłani do siedziby EWZ, w której poddawano ich „przesiewowi”. Jak można wywnioskować na podstawie raportów dziennych Centrali Imigracyjnej, procedura ewidencyjno-rasowa odbywała się przeważnie w ciągu kilku dni od przybycia transportu do miasta, choć dążono do tego, żeby trwało to nie dłużej niż 24 godziny⁵⁴. Ponownie w trybie EWZ wpadały osoby wstępnie zewidencjonowane przez komisje lotne operujące na Pomorzu. Tak było chociażby w przypadku wspomnianego transportu z 29 listopada 1939 r., który dzień później poddany został kolejnej ewidencji i badaniom zdrowotno-rasowym⁵⁵.

Do świąt Bożego Narodzenia 1939 r. osiedlono w Poznaniu 8,5 tys. Niemców bałtyckich⁵⁶. 11,2 tys. zostało wysłanych do kilku miast powiatowych Kraju Warty. Oznacza to,

⁴⁹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 2–17, Tagesbericht, 4–10 XI 1939 r.

⁵⁰ *Ibidem*, sygn. R 69/28, k. 5–11, Die Arbeit der EWZ Posen, listopad 1939 r.; sygn. R 69/1058, k. 55–56, Informationsbericht, 24 XI 1939 r.

⁵¹ *Ibidem*, k. 70, Tagesbericht, 29 XI 1939 r.; k. 73, Tagesbericht, 30 XI 1939 r.

⁵² *Ibidem*, k. 78–124, Tagesbericht, 2–28 XII 1939 r.

⁵³ *Ibidem*, k. 10–11, Tagesbericht, 7 XI 1939 r.; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/288, k. 14–21, Der Einsatz der Balten im Warthegau, tajny raport Gestapo, styczeń 1940 r.; H. Zimniak, *Wartheland...*, s. 145.

⁵⁴ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 68, Tagesbericht, 28 XI 1939 r.

⁵⁵ *Ibidem*, k. 73, Tagesbericht, 30 XI 1939 r.

⁵⁶ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 25, Stadtkommissar Posen an den Reichstatthalter, 23 XII 1939 r.

że do końca 1939 r. na obszarze tym zamieszkało ok. 20 tys. osadników, a dalsze 40 tys. oczekiwało na wyznaczenie miejsc zamieszkania⁵⁷. Presja, która powstała w wyniku sprowadzania do stolicy regionu kolejnych transportów, przyspieszyła podjęcie decyzji o wysiedleniu miejscowych Polaków. 5 listopada 1939 r., gdy w punktach zbiorczych przebywało kilka tysięcy Niemców bałtyckich, a EWZ przeprowadzała już regularnie „przesiewy”, rozpoczęły się deportacje poznaniaków. Kierowano ich najpierw do obozu przesiedleńczego w dzielnicy Główna, a stamtąd deportowano, w kolejnych tygodniach, do Generalnego Gubernatorstwa. Opuszczone przez nich mieszkania zajmowane były przez przesiedleńców oraz sprowadzonych do miasta Niemców z Rzeszy, przeważnie urzędników⁵⁸. 28 listopada 1939 r. Heydrich, w dalekopisie wysłanym do wyższych dowódców SS i Policji oraz inspektorów Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa SS, rozkazał wysiedlenie 80 tys. Polaków i Żydów z Kraju Warty. Na ich miejsce miało zostać osiedlonych 40 tys. Niemców bałtyckich⁵⁹. W sumie, w 1939 r. deportacje z okręgu, ujęte w ramy planu krótkofalowego (*Nahplan*), objęły 87 tys. osób narodowości polskiej i żydowskiej. W ramach kolejnego planu w okresie od 10 lutego do 15 marca 1940 r. wysiedlono dalsze 40 tys. osób⁶⁰. Przyczyną tych ostatnich wydań był brak wolnych mieszkań oraz miejsc pracy dla przesiedleńców⁶¹.

Na początku 1940 r. Himmler zdecydował o rozszerzeniu osadnictwa Niemców bałtyckich na wschodnie powiaty Kraju Warty, początkowo wyłączone z tego procesu. Tym samym ważnym punktem kolonizacji stała się Łódź – największe miasto tej jednostki administracyjnej. Do końca stycznia 1940 r. sprowadzono do niej 2,2 tys. osadników niemieckich, podczas gdy w całym Kraju Warty ich liczba wyniosła 27 tys.⁶² Niewykluczone, że pewien wpływ na decyzję Himmlera mogły mieć opinie Biura Doradczego VoMi. W połowie grudnia 1939 r. delegacja jego pracowników udała się do Łodzi, gdzie na miejscu stwierdziła, że miasto oferuje możliwości znalezienia pracy w handlu i hotelarstwie. Stwierdzono wprost, że Niemcy bałtyccy będą mieć szansę przejąć pozamykane sklepy polskie i żydowskie⁶³. Zresztą już w listopadzie 1939 r., zaraz po oficjalnym przyłączeniu Łodzi do Kraju Warty, rozpoczęły się przygotowania do zorganizowania w tym mieście

⁵⁷ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 15, Tagesbericht, 9 XI 1939 r.; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 6–12, Bericht über den Stand der Einwanderung.

⁵⁸ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 2, Tagesbericht, 4 XI 1939 r.; k. 5, Tagesbericht, 5 XI 1939 r.; APP, Szef Zarządu Cywilnego, sygn. 16, Lage-Tätigkeitsberichte und Stadtan gelegenheiten, Stadt Posen, k. 16–33, Lagebericht, 1 XI 1939 r.

⁵⁹ AIPN, GK 69/5, k. 60, Räumung im Warthegau, 28 XI 1939 r.

⁶⁰ C. Łuczak, *Polityka ludnościowa...*, s. 118–119, 127; M. Rutowska, *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003, s. 46–51.

⁶¹ AIPN, GK 69/5, k. 106–108, Umsiedlung der Polen und Juden. Zwischenplan, 20 I 1940 r.

⁶² AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 17–38, Monatsbericht der Einwandererzentralstelle für den Monat Januar 1940, Lodsche, 1 II 1940 r.

⁶³ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 93, Abteilung Handwerk. Aktennotize, k. 17, Fahrt nach Lods vom 17.12–18.12.1939. Aktennotiz, 19 XII 1939 r.

oddziału EWZ⁶⁴. Do początku marca 1940 r. liczba osiedlonych w Warthegau wzrosła do 45 tys. Döring, podając tę liczbę, informował, że proces osiedlenia „zbliza się ku końcowi”. Jednocześnie wskazywał, iż nadal transporty Niemców bałtyckich przybywały z Pomorza do obozów przejściowych w Poznaniu⁶⁵. Do maja 1940 r. liczba kolonistów nieznacznie wzrosła – do 47,6 tys. wg danych EWZ lub 51 tys. zgodnie z szacunkami Biura⁶⁶. „Akcja bałtycka” w Kraju Warty zakończyła się w maju 1940 r. 25 maja zlikwidowano poznańską placówkę Centrali, która już wcześniej, po przeniesieniu głównej siedziby EWZ do Łodzi, została przekształcona w ekspozyturę⁶⁷. Z kolei Kroeger o „zasadniczym zakończeniu akcji” informował swoich zwierzchników na początku raportu datowanego na 27 maja, podsumowującego działalność Biura Doradczego⁶⁸.

SELEKCJE RASOWE PRZESIEDLEŃCÓW

12 grudnia 1939 r., w trakcie wizyty w Poznaniu, Reichsführer SS oznajmił, że zamierza uczynić z Kraju Warty „jasnowłosą prowincję” (*eine blonde Provinz*)⁶⁹. Miały tam być osiedlane tylko osoby spełniające nazistowskie kryteria rasowe. W grudniu 1939 r. SS-Gruppenführer Günther Pancke, szef Głównego Urzędu Rasy i Osadnictwa (Rasse- und Siedlungshauptamt, RuSHA), przygotował na polecenie Himmlera wytyczne dotyczące osiedlania Niemców w Kraju Warty. Wyróżnione zostały cztery grupy kolonistów. Preferowano repatriantów ze Wschodu, w tym z państw bałtyckich, oraz z Wołynia i Galicji, a także Niemców mieszkających już wcześniej na terenach okupowanych (*Volksdeutsche*). Pozostałe dwie grupy tworzyli przybysze z Rzeszy oraz chłopci zewidencjonowani przez Stan Żywicieli Rzeszy (Reichsnährstand). Członkowie dwóch pierwszych grup mieli przejść obowiązkową weryfikację rasową, przeprowadzoną przez ekspertów z RuSHA⁷⁰. W przypadku Niemców z Łotwy i Estonii, a później także kolejnych grup przesiedleńców, weryfikacja taka była jednym z etapów „przesiewu” w EWZ. Do maja 1940 r. w oddziale Centrali w Poznaniu poddano tym badaniom 55,6 tys. przybyszów z obu wspomnianych krajów. Selekcjonerzy RuSHA, prowadzący swoje obserwacje pod

⁶⁴ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/1055, k. 26–27, Tagesbericht, 12 XI 1939 r.

⁶⁵ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 21–23, Sprawozdanie szefa sztabu HSSPF.

⁶⁶ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport E. Kroegera.

⁶⁷ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 67, Nebenstelle Posen der Auswandererzentralstelle Nordost, 17 V 1940 r.

⁶⁸ AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/287, k. 68–79, Raport E. Kroegera.

⁶⁹ BArch, Rasse- und Siedlungshauptamt SS, sygn. NS 2/60, k. 16, Ausführungen des Reichsführers SS anlässlich seines Besuches in der Einwandererzentralstelle Posen, 12 XII 1939 r.

⁷⁰ *Ibidem*, k. 3–6, Die Schaffung einer Ausleseordnung für die Besiedlung der neuen Reichsgauen, 20 XII 1939 r.; I. Heinemann, *Rasa, ziemia...*, s. 202–209.

pozorem zwykłych badań lekarskich, wysoko oceniali wartość rasową przybyszów z krajów bałtyckich. 72 proc. Niemców z Estonii oraz 64 proc. z Łotwy zakwalifikowano do I lub II grupy rasowej, określanej jako „przeważnie nordycka” i „dobrze nadająca się” do osiedlenia na Wschodzie. Pozostali zostali zaliczeni do III grupy, określanej jako „jeszcze nadająca się”. Odsetek „niezdatnych” do osiedlenia w Kraju Warty oraz „mieszkańców” wynosił, uśredniając dane dla Niemców z obu państw bałtyckich, 5 proc. W opinii ekspertów z RuSHA sprowadzenie Niemców bałtyckich na nowe obszary Rzeszy oznaczało „pożądany napływ krwi nordyckiej”, służącej potencjalnie jako „wał krwi” (*Blutswall*) przeciwko Słowianom⁷¹.

NIEMCY BAŁTYCCY W PROCESIE „GERMANIZACJI ZIEMI”

W przekonaniach nazistowskich ideologów jednym z głównym obszarów osadnictwa niemieckiego miała być wieś. Dotyczyło to także przesiedleńców z Łotwy i Estonii, choć procent osób o odpowiednich kwalifikacjach był wśród nich niewielki. Zgodnie ze statystykami EWZ, w rolnictwie oraz w zawodach okołorolniczych (ogrodnictwo, leśnictwo itp.) pracowało 6 tys. osób, z których co trzecia była rolnikiem⁷². Początkowo uwaga specjalistów ds. osadnictwa skierowana była na dawnych właścicieli ziemskich z historycznych Inflant. Richard Walther Darré, minister Rzeszy ds. żywienia i rolnictwa, a przy tym propagator ideologii „krwi i ziemi”, wystosował w październiku 1939 r. zaadresowany do Hitlera i Himmlera obszerny memoriał, w którym przekonywał o konieczności osiedlenia na ziemiach wcielonych do Rzeszy przede wszystkim członków niemieckobałtyckiej arystokracji ziemskiej. Byli oni, jak przekonywał, grupą najbardziej poszkodowaną przez reformy ziemskie, co skazywało ich na egzystencję niegodną niemieckiej rasy. Po przesiedleniu, jako „najzdrowszy trzon niemieckości”, mieli otrzymać ziemię i gospodarstwa, które zapewniłyby im lepsze warunki życia. Tam mogliby pielęgnować „duchowe” przywiązanie do ziemi⁷³. Hitler zgodził się z tymi argumentami⁷⁴. Bardziej wstrzemięźliwy był Himmler, który do pisma ministra ustosunkował się pod koniec grudnia 1939 r., już po zakończeniu przesiedlania Niemców z Łotwy i Estonii. Reichsführer SS zastrzegł, że na nowych terenach nie będą tworzone latyfundia. Jako wynagrodzenie za przetrwanie czasu próby „głupich i destruktywnych” reform własności rolnej Niemcom zamierzano przekazać gospodarstwa o areale od

⁷¹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ BArch, Reichskanzlei, sygn. R 43-II/1412, k. 137–171, Pisma R.W. Darré do Kancelarii Rzeszy i Reichsführera SS, 16 X 1939 r.

⁷⁴ BArch, Reichskanzlei, sygn. R 43-II/1412, k. 173, Odpowiedź z Kancelarii Rzeszy, 23 X 1939 r.

300 do 2 tys. mórg, czyli do 500 ha⁷⁵. Zakładano, że rolnicy z dwu krajów bałtyckich będą osiedlani przede wszystkim w powiatach zachodnich, z możliwością rozszerzenia obszaru kolonizacji na wschód⁷⁶. Kierunki akcji osadniczej na wsi były omawiane w Berlinie na początku grudnia 1939 r. na wspólnej konferencji planistów osadniczych, wśród których znaleźli się Werner Willikens, sekretarz stanu w Ministerstwie Rzeszy ds. Wyżywienia i Rolnictwa, SS-Oberführer Konrad Meyer z RKFDV, jeden z czołowych nazistowskich ekspertów ds. polityki osiedleń i planowania, a także Erik von Sivers z Placówki Doradczej VoMi. Postulowano, aby osadnikom przysługiwały majątki rolne równe lub większe od tych, które zostawili w krajach pochodzenia, tj. od 15 do 30 ha. Uczestnicy obrad podkreślali także, że ziemię powinni otrzymywać wyłącznie Niemcy uznani za „zdatnych” rasowo⁷⁷. Opierając się na pochodzących z 1942 r. danych Urzędu Ziemskiego SS (SS-Bodenamt), który zajmował się ewidencją gruntów i gospodarstw dla potrzeb polityki osadniczej, stwierdzić można, że Niemcy bałtyccy zostali osiedleni praktycznie we wszystkich powiatach Kraju Warty. Najwięcej ziemi otrzymali w powiatach mogileńskim (13,2 tys. ha), gnieźnieńskim (12,8 tys. ha) oraz inowrocławskim (8,9 tys. ha). W rejencji łódzkiej skierowani zostali przede wszystkim do powiatów kutnowskiego (5,4 tys. ha) i sieradzkiego (4,6 tys. ha). Łącznie przekazano im 2,5 tys. majątków rolnych o powierzchni 147 tys. ha. Stanowiło to blisko jedną czwartą areału rolnego rozdysponowanego wśród niemieckich przesiedleńców do początku 1942 r. Przybysze z Łotwy i Estonii byli także uprzywilejowani pod względem wielkości gospodarstw, ponieważ przydzielono im 267 dużych majątków ziemskich, podczas gdy w przypadku pozostałych grup kolonistów przeważały gospodarstwa o relatywnie niewielkiej powierzchni⁷⁸.

Głównym miejscem osiedlenia Niemców bałtyckich pozostały jednak miasta⁷⁹. Do Poznania skierowano ich 29 tys., do Łodzi 8,5 tys., do Kalisza 2 tys., a do Inowrocławia 1,2 tys. Dużym miejscem ich koncentracji był także Włocławek i powiat włocławski

⁷⁵ *Ibidem*, k. 176–185, Pismo H. Himmlera do ministra rolnictwa, 29 XII 1939 r. i odpis pisma do Kancelarii Rzeszy. Dokument dostępny też: AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 4–5. To samo stanowisko reprezentował szef Urzędu Ziemskiego SS w Poznaniu SS-Standartenführer M. Hammer, zob. APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, An den SS-Standartenführer E. Kroeger. Berichte und Aktenvermerke, k. 19, Aktenvermerk, 6 XII 1939 r.

⁷⁶ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/362, k. 11–12, Tagesbericht, 27 XI 1939 r.; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, k. 2–3, Raport Biura Doradczego VoMi, 23 XI 1939 r.

⁷⁷ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/362, k. 38–39, Tagesbericht, 10 XII 1939 r.; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, k. 27–29, Zusammenfassendes Ergebnis einer Besprechung von Staatssekretär Willikens mit von Sivers und Prof. Konrad Meyer am 9. Dezember 1939 in Berlin, 11 XII 1939 r.

⁷⁸ BArch, Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, sygn. R 49/1155, k. 82–88, Jahresabschlussberechtigung, 6 II 1942 r.; L. Bosse, *Vom Baltikum...*, s. 326–327; C. Łuczak, „Kraj Warty”..., s. 73; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 787–789.

⁷⁹ J. Marczewski, *Hitlerowska koncepcja...*, s. 347–348; H. Zimniak, *Wartheland...*, s. 147–148.

(1,3 tys. osadników)⁸⁰. W rejencji łódzkiej rozmiar akcji bałtyckiej był stosunkowo niewielki, mimo relatywnej dostępności mieszkań w samej Łodzi, po deportacjach Polaków oraz przesiedleniu Żydów do getta. Problemem był brak odpowiednich miejsc pracy, a ponadto stolicę Kraju Warty cechowały lepsze warunki bytowe⁸¹. Poznań, który zaczął przypominać postronnym obserwatorom typowe „miasto bałtyckie”, był dla samych Niemców z Łotwy i Estonii wyczekiwany miejscem osiedlenia, co można wywnioskować m.in. z obszernej korespondencji adresowanej do Biura Doradczego VoMi⁸². Większość kolonistów znalazła zatrudnienie w miastach Kraju Warty do połowy 1940 r. Względnie często zostawali powiernikami przedsiębiorstw zagrabionych Polakom. Według statystyk Urzędu Powierniczego w Poznaniu (Treuhandstelle Posen), który administrował procedurą konfiskat prywatnego majątku Polaków i przekazywania go w zarząd komisaryczny, w czerwcu 1940 r. Niemcy bałtyccy stanowili prawie połowę całkowitej liczby powierników. W całym Kraju Warty było ich 1107 na 2372 członków tej grupy zawodowej (kolejni byli volksdeutsche – 655 osób oraz Niemcy z Rzeszy – 596)⁸³. Znaczący był ich udział w zarządzie komisarycznym placówek handlowo-usługowych i warsztatów rzemieślniczych – do połowy 1940 r. ok. 70 proc. z nich znalazło się w rękach imigrantów z Łotwy i Estonii. W przypadku zakładów przemysłowych, 45 proc. całkowitej liczby niemieckich powierników pochodziło z krajów bałtyckich. Szczegółowo obrazuje to tabela 1:

Tabela 1. Liczba niemieckobałtyckich powierników w Kraju Warty. Stan na 30 czerwca 1940 r.

	Ogólna liczba przedsiębiorstw skonfiskowanych przez Urząd Powierniczy	z tego przekazanych Niemcom bałtyckim
Zakłady przemysłowe	369	169
Placówki handlowo-usługowe	479	322
Warsztaty rzemieślnicze	425	301

Źródło: APP, Urząd Powierniczy w Poznaniu, sygn. 1126, k. 37–38, Übersicht über die von der Treuhandstelle Posen eingesetzten kommissarischen Verwalter und die von ihnen verwalteten Betriebe.

Nadmienić należy, że Niemcy bałtyccy zostawali powiernikami dzięki pośrednictwu Biura Doradczego VoMi. Na przykład w przypadku przedsiębiorstw przemysłowych,

⁸⁰ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/586, k. 1–83, Abschlussbericht; J. Sobczak, *Hitlerowskie przesiedlenia...*, s. 163–164.

⁸¹ J. Marczewski, *Hitlerowska koncepcja...*, s. 345; A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 773–777.

⁸² APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 92; AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/288, k.14–21, Der Einsatz der Balten.

⁸³ APP, Urząd Powierniczy w Poznaniu, sygn. 1126, k. 40, Verteilung der kommissarischen Betreibe auf Volksdeutsche, Baltendeutsche, Reichsdeutsche usw., 30 VI 1940 r.; APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 22, k. 2–51, Protokoll aus der Arbeitstagung betr. „Endgültige Einweisung der baltendeutschen Umsiedler in gewerblichen Betrieben”, 21 V 1940 r.; L. Bosse, *Vom Baltikum...*, s. 330.

z tej grupy pochodziło 203 zarządców, a w przypadku aptek – 110⁸⁴. W kolejnych latach przybysze z Łotwy i Estonii znacząco zwiększyli swój stan posiadania w Kraju Warty. Do maja 1943 r. w ich zarządzie komisarycznym znajdowało się 3275 zakładów przemysłowych, 12 208 przedsiębiorstw handlowych oraz 8599 warsztatów rzemieślniczych⁸⁵.

Osiedlanie członków omawianej społeczności w mniejszych miastach oraz na wsi było niemałym wyzwaniem dla władz okupacyjnych. Częściowo wynikało ono z niechęci landratów przed przyjmowaniem osadników. Niemieccy starostowie skarżyli się przede wszystkim na brak wolnych mieszkań i uzależniali przyjmowanie kolonistów od tempa usuwania ludności polskiej. Na przykład landrat Żnina postulował, by najpierw rozwiązać „kwestię wysiedleń” (*Evakuierungsfrage*)⁸⁶. Jego odpowiednik z Krotoszyna informował, że dzięki deportacji tysiąca Polaków w grudniu 1939 r. zyskał mieszkania dla Niemców⁸⁷. Natomiast landrat z Leszna odesłał z powrotem do Poznania 400 Niemców, dla których zabrakło w mieście mieszkań⁸⁸. W mniejszych miejscowościach brakowało także zakładów, które przybysze z krajów bałtyckich mogliby objąć w powiernictwo. Skonfiskowany majątek w pierwszej kolejności przejmowali ich rodacy z Rzeszy lub Niemcy miejscowi. Podobnie było z gospodarstwami rolnymi⁸⁹. Narastającym problemom zaradzić miało Biuro Doradcze VoMi, przy którym pod koniec listopada 1939 r. powstał wydział ds. prowincji⁹⁰. Większe znaczenie dla przyspieszania akcji osiedleńczej poza głównymi miastami miał jednak Urząd ds. Osiedlania Niemców bałtyckich, funkcjonujący przy Sztabie Głównym Dowódcy SS i Policji w Poznaniu. Pod koniec 1939 r. jego pracownicy przeprowadzili liczne inspekcje w różnych powiatach. Na przykład 1 grudnia 1939 r. wizytowali Kalisz, ponieważ już wcześniej zaczęły napływać do nich informacje o złej sytuacji mieszkaniowej w tym mieście. 960 Niemców bałtyckich, którzy tego dnia przyjechali do niego, trzeba było zakwaterować w tymczasowych obozach. W ocenie komisji w Kaliszu brakowało mieszkań, a te już dostępne były „zapluskwione i zawzone”. Zaznaczono ponadto, że miejscowe władze nie radziły sobie z wysiedleniami Polaków i Żydów. Problemom miało sprostać specjalne biuro ustanowione przy burmistrzu⁹¹. Döring usprawnił komunikację z landratami. Nie zawsze bowiem byli oni poinformo-

⁸⁴ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, k. 100–108, Bericht über den Einsatz baltendeutscher Apotheker, 12 IV 1940 r.; sygn. 89, Volksdeutsche Einwanderer-Beratungsstelle, k. 17–18, Eingesetzte Treuhänder. Aktennotiz, 12 I 1940 r.

⁸⁵ H. Zimniak, *Wartheland...*, s. 147–149.

⁸⁶ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/362, k. 15–16, Tagesbericht, 28 XI 1939 r.

⁸⁷ *Ibidem*, k. 30–31, Tagesbericht, 7 XII 1939 r.

⁸⁸ *Ibidem*, k. 17–18, Tagesbericht, 29 XI 1939 r.

⁸⁹ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, k. 23, Aktenvermerk, 9 XII 1939 r.; k. 56, Aktenvermerk, 21 XII 1939 r.; sygn. 93, k. 5–7, Bericht an den SS-Standartenführer Kroeger, 25 XI 1939 r., k. 13, Einsatz von Verkaufsgeschäften, 2 XII 1939 r.

⁹⁰ APP, Biuro ds. Przesiedlenia, sygn. 83, k. 58–60, Tätigkeit der Abteilung „Provinz”, 23 XII 1939 r.

⁹¹ BArch, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt, sygn. R 69/362, k. 20–21, Tagesbericht, 1 XII 1939 r.

wani o kierowaniu do ich powiatów transportów z przesiedleńcami, ignorowano także ich prośby dotyczące przysyłania osób o wskazanych kwalifikacjach zawodowych. Szef Urzędu ds. Osiedlania Niemców bałtyckich podjął się tych działań, ponieważ w obliczu „zatykania się” (*Verstopfung*) tymczasowych obozów w Poznaniu należało przyspieszyć przydzielanie mieszkań kolonistom w tym mieście, a także wysyłanie ich na prowincję. W marcu 1940 r. informował prezydentów rejencji, że „akcja bałtycka” musi zakończyć się jak najszybciej, ponieważ do Kraju Warty przybywały już tysiące Niemców w ramach „akcji galicyjskiej” i „akcji wołyńskiej”⁹².

Gwoli uzupełnienia należy dodać, że w 1941 r. podjęto się sprowadzenia do Rzeszy także Niemców z Litwy (*Litauendeutsche*). Do końca marca tego roku przetransportowano do różnych obozów przejściowych ok. 50 tys. z nich, z czego ponad 23 tys. umieszczono w obozach VoMi w Łodzi. Akcja ta skończyła się pełnym niepowodzeniem. Jedynie w prowincji Prusy Wschodnie, przede wszystkim w rejencji ciechanowskiej, udało się osiedlić 3,8 tys. członków tej społeczności. W związku z tym Himmler podjął decyzję o odesłaniu ich do kraju pochodzenia. Ogółem, wg statystyk sztabu RKFdV, przesiedlono z powrotem co najmniej 27 tys. osób⁹³.

PODSUMOWANIE

Przesiedlenie ponad 60 tys. Niemców z Łotwy i Estonii było pierwszą wielką akcją sprowadzania osób tej narodowości na ziemie wcielone do III Rzeszy. Zakładano, że przybysze będą osiedlani w Okręgach Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie oraz Kraj Warty. W tym drugim od listopada 1939 r. do maja 1940 osiedlono ponad 80 proc. (50 tys.) z nich. Aby zapewnić kolonistom mieszkania i miejsca pracy, w tym samym czasie deportowano 120 tys. Polaków z tego obszaru do Generalnego Gubernatorstwa, przesiedlano także Żydów do gett. Należące do nich mieszkania i zakłady pracy były zajmowane przez Niemców, którzy stawali się powiernikami, a w dalszej perspektywie nowymi właścicielami zagrabionego mienia. Te gwałtowne zmiany struktury narodowościowej i własnościowej miały na celu zniemczenie całego okręgu. Ważnym elementem programu „germanizacji ziemi” była polityka rasowa – wszyscy koloniści musieli mieć pożądane cechy fizyczne. Podczas przesiedleń Niemców bałtyckich Himmler po raz pierwszy na tak znaczną skalę zastosował badania w tej dziedzinie, przeprowadzane przez RuSHA. To wzajemne przenikanie się rasistowskiej ideologii oraz wymogów praktycznych, wynikających z prowadzenia przesiedleń, występowało także w trakcie

⁹² AIPN, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, sygn. GK 62/286, k. 21–23, Sprawozdanie szefa sztabu HSSPF.

⁹³ A. Stiller, *Völkische Politik...*, s. 928–943; R. Meindl, *Gauleiter Prus Wschodnich. Erich Koch – biografia polityczna*, Poznań–Olsztyn 2022, s. 203–206.

kolejnych akcji kolonizacyjnych. Polityczna i instytucjonalna inicjatywa w tym zakresie należała do Himmlera, który jako komisarz Rzeszy ds. umacniania niemieczyny otrzymał od Hitlera bardzo szerokie prerogatywy, dotyczące „uporządkowania przestrzeni życiowej”. Głównymi narzędziami realizacji polityki osadniczej stały się VoMi oraz EWZ, podlegające Reichsführerowi SS. Znaczenie Himmlera podkreślali także wyżsi dowódcy SS i Policji, występujący w roli jego pełnomocników. Pod ich kontrolą znajdował się regionalny aparat administracyjny, odpowiedzialny za wysiedlenia dotychczasowych mieszkańców i sprowadzanie nowych. Himmler i jego instytucje mieli decydującą pozycję w Kraju Warty, a ich bezkonfliktowa współpraca z Greiserem, bardzo przychylnym przyjmowaniu osadników, spowodowała, że okręg ten stał się głównym celem kolejnych fal imigrantów oraz poligonem doświadczalnym polityki wysiedleńczo-kolonizacyjnej III Rzeszy.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Federalne w Berlinie (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde)

NS 2, Rasse- und Siedlungshauptamt SS,
R 43 II, Reichskanzlei,
R 49, Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums,
R 69, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

GK 62, Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty (Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland),
GK 69, Centrala Przesiedleńcza w Łodzi (Umwandererzentralstelle Litzmannstadt).

Archiwum Państwowe w Poznaniu

298, Szef Zarządu Cywilnego (Chef der Zivilverwaltung),
759, Urząd Powierniczy w Poznaniu (Treuhandstelle Posen),
800, Biuro ds. Przesiedlenia Niemców. Oddział w Poznaniu (Volksdeutsche Mittelstelle Posen).

Instytut Zachodni w Poznaniu

Dok. I, Zbiór dokumentów niemieckich.

Dokumenty drukowane

Mowa Wodza i Kanclerza Rzeszy Adolfa Hitlera wygłoszona w Reichstagu dnia 6 października 1939 r. [b.m.w. 1939].

Prasa

„Rigasche Rundschau” 1939.

OPRACOWANIA

- Bosse L., *Vom Baltikum in den Reichsgau Wartheland* [w:] *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*, red. M. Garleff, Köln 2008.
- Berendt G., *Ludność Gdyni 1939–1945 – znaki zapytania*, „Dzieje Najnowsze” 2005, nr 4.
- Haar I., *Wysiedlenia jako instrument totalitarnej polityki ludnościowej w Europie XX wieku* [w:] *Wysiedlenia jako narzędzie polityki ludnościowej w Europie XX wieku*, red. J. Wołoszyn, Lublin 2015.
- Heinemann I., *Rasa, ziemia, niemiecka krew. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy w Europie*, Gdańsk 2014.
- Łossowski P., *Przesiedlenia Niemców z państw bałtyckich w 1939/1941 roku* [w:] P. Łossowski, B. Makauskas, *Kraje bałtyckie w latach przełomu 1934–1944*, Warszawa 2005.
- Łuczak C., „Kraj Warty” 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej, Poznań 1972.
- Łuczak C., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970.
- Marczewski J., *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w „Okręgu Warty”*, Poznań 1979.
- Meindl R., *Gauleiter Prus Wschodnich. Erich Koch – biografia polityczna*, Poznań–Olsztyn 2022.
- Rutowska M., *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003.
- Sobczak J., *Hitlerowskie przesiedlenia ludności niemieckiej w dobie II wojny światowej*, Poznań 1966.
- Stiller A., *Völkische Politik. Praktiken der Exklusion und Inklusion in polnischen, französischen und slowenischen Annexionsgebieten 1939–1945*, Göttingen 2022.
- Strippel A., *NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas. Rassenpolitisches Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD 1939–1945*, Paderborn 2011.
- Topij A., *Mniejszość niemiecka na Łotwie i w Estonii 1918–1939/41*, Bydgoszcz 1998.
- Zimniak H., *Wartheland – kraj niespełnionych nadziei. Niemcy bałtyccy w „Kraju Warty” w okresie II wojny światowej*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny” 2002, t. VIII/IX.

BOGUMIŁ RUDAWSKI – doktor, historyk, pracownik naukowy Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Zajmuje się tematyką okupacji niemieckiej w Polsce, ze szczególnym uwzględ-

nieniem struktur administracyjnych, polityki ludnościowej i gospodarczej w Kraju Warty. Autor takich opracowań, jak: *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu* (2018) oraz *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu 1939–1945. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów*, „Documenta Occupationis”, t. XVIII (2022).

BOGUMIŁ RUDAWSKI – PhD, historian, researcher at the Institute for Western Affairs in Poznań. He researches the German occupation of Poland, with particular emphasis on administrative structures, population and economic policy in the Wartheland. Author of such studies as: *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu* [Property Theft in the Wartheland 1939–1945. Activities of the Trust Office in Poznań] (2018) oraz *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu 1939–1945. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów* [The Higher Land Court in Poznań 1939–1945. An Outline of Activities and Selected Documents], “Documenta Occupationis”, vol. XVIII (2022).